УДК 281. 96: 304. 44: 904 (477.7) “17/19”

Федорчук О.О., *Миколаївський державний університет ім. В.О.Сухомлинського*

Федорчук Оксана Олександрівна (1976 р.н.). У 2001 р. закінчила історичний факультет Миколаївського державного педагогічного університету. Аспірантка кафедри історії України МДУ ім. В.О.Сухомлинського. Тема дисертаційного дослідження: *“Православ’я в становленні культури Півдня України”.*

ДУХОВЕНСТВО І КУЛЬТУРА ПІВДНЯ УКРАЇНИ В КІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX ст.:

У статті здійснено огляд дореволюційної історіографії щодо вивчення питання внеску православного духовенства в культуру Півдня України в кінці XVIII – на початку XX століття. Аналізуються праці дослідників та рівень висвітлення ними даної проблеми. Автор доходить висновку, що історіографія з цього питання недостатньо висвітлена в українській історичній літературі й потребує подальшого вивчення із залученням до наукового обігу нових джерел.

In this article a review of the pre-revolutionary historiography concerning the research of the contribution of the orthodox church in the culture of the South of Ukraine at the end of the XVIII-th century-beginning of the XX-th century is made. The works of the researchers and the level of their investigation of this problem are analyzed. The author makes a conclusion that historiography on this problem is not enough described in the Ukrainian historical literature and it must be studied further with the usage of new scientific sources.

На сучасному етапі розвитку історичної науки вивчення проблем церковної історії є одним з головних напрямків регіональних досліджень. Серед різних аспектів діяльності церкви на Півдні України в зазначений період безсумнівний інтерес викликає її реальний внесок в розвиток культури регіону, що й зумовлює актуальність дослідження цього питання в історіографії. Слід зазначити, що окремої праці з історіографії місця та ролі РПЦ у духовній культурі Півдня України немає, як виняток можна назвати статтю О.П.Тригуба [1], у якій дослідник зробив історіографічний огляд як дореволюційних так і радянських та сучасних праць з історії Херсонської єпархії в кінці XVIII – на початку XX ст., де аналізувались також дослідження з освітньої й краєзнавчої діяльності православного духовенства.

Автор ставить перед собою завдання комплексно дослідити дореволюційний період вивчення місця та ролі РПЦ у становленні духовної культури Півдня України, бо саме ці перші дослідження лягли в основу сучасних робіт з даної проблематики.

Багатство і досягнення церковної історії зумовлені, перш за все, підйомом і розвитком наукової думки в Російській імперії в дореволюційний період (друга половина XIX – початок XX століття). Саме з цього часу почали з’являтися ***праці загального характеру,*** в яких висвітлювалась історія духовної освіти в Російській імперії [2]. Ці роботи містять важливий фактичний матеріал, в них аналізується ставлення духовенства до народної освіти, дається оцінка заходам, які вживало церковне керівництво для поширення мережі початкових церковних шкіл.

Характеризуючи праці з історії духовної освіти в Російській імперії у XIX – на початку XX століття, в першу чергу необхідно звернути увагу на ґрунтовне дослідження професора Київської духовної академії Б.В.Тітлінова “Духовные школы в России в XIX ст.”, яке вийшло друком в 1908-1909 рр. Воно складається з двох випусків і являє собою всебічний опис системи духовної освіти Російської імперії, починаючи з її реформ у 1808-

1814 рр. Проблеми історії церкви та освіти порушував у своїй змістовній праці "Очерки по истории русской культуры" П.Мілюков [3]. Другий том цієї монографії майже повністю присвячений ролі православної церкви в розповсюдженні народної освіти і становленні духовних навчальних закладів.

Якщо говорити про дореволюційні праці, присвячені проблемам освіти на Півдні України, то єдиною з них можна вважати нарис професора історії Новоросійського університету В.Мочульського [4], в якому висвітлені освітні реформи Катерини II і загальний стан просвіти в краї як передісторія розвитку освіти в Одесі.

На початку XX століття (особливо після революції 1905-1907 років) почали виходити праці, автори яких критично ставилися до духовно-освітніх навчальних закладів (особливо семінарій), намагалися висвітлити всі реалії освітньої діяльності духовенства без прикрас. Такі видання являють собою дуже цікавий матеріал для дослідника, адже саме в них можна знайти правдиві свідчення, які допомагають адекватно оцінити діяльність церкви у царині освіти [5].

Особливу підгрупу загально-історичних праць складають ***довідкові видання,*** значну частину яких складають енциклопедії та словники, де висвітлювались біографії окремих духовних осіб та публікувались статті з історії освіти та діяльності церковних братств [6]. Велике значення для дослідника мають ***спогади*** священнослужителів, учнів та викладачів семінарій, що жили у XIX – на початку XX століття. Вони містять цікавий матеріал, що складається з їхніх особистих вражень як очевидців подій. В цих працях не відчувається впливу цензури. Хоча спогади мають суб'єктивний характер, але при критично-порівняльному аналізі з іншими матеріалами вони можуть стати джерелом для всебічного висвітлення проблеми. Цікаві спогади залишив А.Лебединцев, І.Палімпсестов, а також Юрій Галабутський та Іван Пічета, які навчалися в Одеській духовній семінарії (далі – ОДС) [7].

З дореволюційних праць, присвячених діяльності ОДС, слід насамперед назвати статтю її викладача Л.Мацеєвича, опубліковану в "Херсонских епархиальных ведомостях" [8], де він висвітлив її внутрішнє життя в першій половині XIX століття, торкаючись питань адміністративного устрою, навчання та виховання студентів.

Єдиною фундаментальною дореволюційною працею, створеною на основі матеріалів семінарського архіву є книга її викладача прот. І.Стрель-бицького [9]. Її достоїнствами є літописна форма написання (за роками), залучення вже неіснуючих джерел, а недоліком – звичайна описовість та певна безсистемність у подачі матеріалу. Але незважаючи на це, дана праця є єдиною, де повно висвітлена історія ОДС за великий проміжок часу. В загальних працях, присвячених історії Одеси або освіті в краї, в основному, описувалось відкриття семінарії або навчання іноземців в ній. Такою, зокрема, є праця викладача філософії в Рішельєвському ліцеї І.Міхневича та фундаментальна праця з історії Одеси невідомого автора [10]. В "Херсонских епархиальных ведомостях" виходили статті присвячені окремим персоналіям – розбудовникам ОДС [11]. Ювілеї семінарії коротко висвітлювались в одеській пресі [12]. Питання діяльності Одеського болгарського настоятельства та надання ним грошової допомоги болгарським семінаристам висвітлив в своїй брошурі М.Барсов [13].

В зазначений період не було створено спеціального дослідження, яке б висвітлювало питання історико-краєзнавчої діяльності духовенства в регіоні, хоча й існують, в основному, періодичні видання XIX – початку XX століття, які торкаються окремих аспектів досліджуваної теми. Вони подають переважно біографічні відомості про тих представників духовенства, які відіграли найбільшу роль в становленні та розвитку церковного краєзнавства. Серед таких видань слід відмітити, перш за все, "Записки" Одеського товариства історії та старожитностей, в яких друкувались праці краєзнавців та істориків Одеси С.Серафімова, М.Мурзакевича, С.Петров-ського, В.Яковлєва, та "Херсонские епархиальные ведомости", де надруковані статті переважно мемуарного характеру. Їх авторами були, як правило, священнослужителі. На окрему увагу заслуговує праця прот. С.Петровського, де автор подав біографії архієпископів Херсонських з 1837 по 1890 рр., висвітлив головні віхи їхнього життя та діяльності, торкнувся питань їх внеску в розвиток православ'я Херсонської єпархії та РПЦ загалом. Зокрема, заслуговують на увагу нариси про архієпископів Гавриїла Розанова та Інокентія Борисова [14]. Першим, хто став предметом такої уваги, був архієпископ Гавриїл Розанов. Його вихованець та підопічний прот. С.Серафімов на знак вдячності до свого покровителя і заступника написав та видав працю, де виклав його біографію. Враховуючи, що автор був близьким до пастиря, його роботи варті уваги і довіри як джерело з життя та діяльності Гавриїла [15]. Наступним дослідником, який плідно працював над проблемою і не залишився байдужим до долі архіпастиря, був професор Рішельєвського ліцею, згодом віце-президент Одеського товариства історії та старожитностей М.Н.Мурзакевич [16]. Найбільш повно в дореволюційній історіографії представлені життя і діяльність архієпископа Інокентія Борисова, в основному, це описи його біографії та оцінка його внеску в богословські науки та пастирської діяльності під час Кримської війни. За своїм характером ці праці можна віднести до жанру

історичної біографістики [17]. Науково-релігійна діяльність преосвященного знайшла відображення в журнальних статтях А.Г.Лебединцева і М.Востокова та ґрунтовній праці одеського історика О.Маркевича, де описуються причини відновлення кримських церковних старожитностей та ініціативи Інокентія в археологічних розкопках Херсонеса [18]. Діяльності інших церковних діячів на Півдні України присвячені праці некрологічного характеру, тому вони являють собою стислий виклад матеріалу, який має більш довідковий, ніж науковий характер [19]. Звертають на себе увагу праці, присвячені життю і пастирській діяльності (особливо під час Кримської війни) Арсенія Лебединцева [20].

Благодійно-просвітницька діяльність одеського Свято-Андріївського братства стала предметом єдиного дослідження професора богослов'я Новоросійського університету Олександра Миколайовича Кудрявцева. Дана праця складається з лекцій у вигляді окремих нарисів про розвиток благодійності в Російській державі, починаючи від часів Київської Русі до сучасності, де також опублікований нарис про благодійні заклади Одеси, в тому числі й духовного відомства, в ній автор вказує на діяльність Свято-Андріївського братства як релігійно-просвітницьку і благодійну. Та сама праця опублікована в "Новороссийском телеграфе" [21].

Загальна оцінка культурницької, зокрема освітньої, діяльності православного духовенства в Україні належить таким видатним українським історикам та діячам української культури як М.С.Грушевський, Д.І.Дорошенко, Н.Д.Полонська-

Література

1. Тригуб О.П. Історія РПЦ на Півдні України (кінець XVIII – початок XX ст.): історіографія проблеми // Національний університет "Києво-Могилянська академія". Миколаївська філія. Наукові праці. – Т. 10. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. – С. 30-34.
2. Знаменский П.В. Основные начала духовно-училищной реформы в царствование Александра I. – Казань: Тип. Императорского университета, 1878. – 42 с.; Прилежаев Е.М. Царствование Александра I в истории русской духовной школы // Христианское чтение. – 1878. – № 1-2. – С. 253-275; Знаменский П.В. Духовные школы в России до реформы 1808 г. – Казань: Тип. Императорского университета. 1881. – 806 с.; Церковь русская в 25-летие царствования Александра II. – Киев: Корчак-Новицкий, 1881. – 105 с.; Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование Александра II. – Казань, 1891. – 374 с.; Чистович И.А. Руководящие деятели духовного просвещения в России в первой половине текущего столетия: Комиссия духовных училищ. – СПб., 1894. – III с. + 381 с.; Преображенский И. Отечественная церковь по статистическим данным с 1840/41 по 1890/91 гг. – СПб.: Аргольд, 1897. – III с. + 236 с.; Бунге Н.А. К вопросу о народном образовании в России. – К., 1901. – 49 с; Из прошлого духовной школы // Церковный вестник. – СПб., типография М.Меркушева. – 1903. – № 16. – Апрель, 17 число. – Год XXIX. – С. 501-503.; Щерба В. Из истории русской школы. – Ростов-на-Дону: Изд-во "Донская речь" Парамонова, 1904. – 34 с.; Куламзин А.Н. Доступность начальной школы в России. – СПб., 1904. – IV с. + 140 с.; Тихомиров Д.И. О реформе духовной школы. – СПб.: Тип. Комарова, 1905. – 84 с.; Довнар-Запольский М.В. Реформа общеобразовательной школы при императрице Екатерине II. – М.: Тип. товарищества И.Д.Сытина, 1906. – 47 с.; Титлинов Б.В. Духовная школа в России в XIX веке. – Вильна, 1908. – Т. 1. – 383 с; Варшава, 1909. – Т. 2. – 421 с.; Очерк (исторический) развития церковных школ за истекшее 25-летие (1884-1909). – СПб.: Синодальная тип., 1909. – 686 с. + прилож. 135 с.; Очерки по истории народного образования в России до эпохи реформ Александра / Сост. С.А.Князьков; Под. ред. С.В.Рождественского. – М.: Польза, 1910. – 240 с.; Восторгов И.И. Государственная Дума и церковные школы. – СПб., 1911. – 40 с.; Отклики на современность: Духовно-учебная реформа. – М., 1912. – 12 с.; Чехов Н. Народное образование в России с 60-х гг. XIX ст.– М.: Польза, 1912. – 224 с.
3. Милюков П. Очерки по истории русской культуры. – СПб.: Тип. И.И.Скороходова, 1899. – Ч. II.: Церковь и школа (вера, творчество, образование). – 374 с.
4. Мочульский В.Н. Просвещение на Юге России в связи с общими мерами по образованию в царствование императрицы Екатерины // Записки Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1896. – Т. 70. – Часть официальная. – С. 43-60.; То же. – Одесса: Тип. штаба округа, 1897. – 20 с.
5. Дорохольский Н. По поводу ожидаемой семинарской реформы // Церковные ведомости. — 1902. – № 29. – Июль, 18 число. – Год XXVIII. – С. 905-906.; Судьбы духовной школы // Там же. – 1905. – № 43. – Октябрь, 27 число. – Год XXXI. – С.1346-1347.; Любимов С. Воспитание в духовной школе // Духовная школа: Сб. статей. – М., 1906. – С. 65-135; А.Л. Духовное образование в преддверии церковного собора: Тип духовной школы // Вестник воспитания. – 1907. – № 7 (октябрь). – С. 118-155.; Белявский Ф. О реформе духовной школы: Краткий очерк прошлого средней духовной школы. – Ч. I-II. – СПб., 1907; Проф. Т. К реформе духовной школы // Церковные ведомости. – 1913. – № 28. – Июль, 11 число. – Год XXXIX. – С. 856.
6. Барсов Н.И. Иннокентий // Русский биографический словарь / Под наблюдением Половцева А.А. – Т. 8. – М.: Тип. И.Н.Скороходова, 1897. – С. 110-115; Иннокентий // Энциклопедия (православная богословская) / Под ред. А.П.Лопухина. – Т. 5 – СПб., 1904. – С. 954-962.; Голубев С. Порфирий (Успенский) // Русский биографический словарь. – Т. 14. – М., 1905. – С. 593-596.; Рейт-Рольц. Гавриил (Розанов В.Ф.) // Там же. – Т. 3. – М., 1914. – С. 47-48.; Фальборк Г., Чарнолусский В. Начальное

народное образование // Энциклопедический словарь А.Ф.Брокгауза, И.А.Ефрона. – Т. 20. – СПб.: Тип. И.А.Ефрона, 1897 – С. 752-767; Духовно-учебные заведения // Большая энциклопедия. – Т. 9. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред. С.Н.Южакова – СПб.: Тип. товарищества "Просве-щение", 1902. – С. 8-10; Церковные братства // Энциклопедический словарь А.Ф.Брокгауза, И.А.Ефрона. – Т. 38. – СПб., 1903 – С. 95-99.

7. Лебединцев А.Г. Воспоминания о преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям (далее – ХЕВ). – 1862. – № 1. – С. 30-62; Палимпсестов И.У. Мои воспоминания об Иннокентии архиеп. Херсонском. – СПб.: Издание редакции журнала "Современник", 1888. – 224 с.; Галабутский Ю.А. Из воспоминаний о духовной школе 70-х годов // Киевская старина. – 1902. – Т. LXXIX. – № 11. – С. 187-222; Прот. Пичета И. Факты и воспоминания из школьной жизни герцеговинца // Вера и разум. – 1911. – № 2. – С. 201-228, № 3. – С. 360-376, № 4. – С. 511-524.
8. Исторические заметки об Одесской (бывшей Херсонской) духовной семинарии // Прибавление к ХЕВ. – 1894. – № 10. – С. 202-208, № 11. – С. 231-238.
9. Прот. Стрельбицкий И. Летопись Одесской духовной семинарии (1838-1885): К материалам для истории семинарии. – Ч. 1. – Одесса, 1913. – 362 с. + XXV с.; Рец.: [Флоровский А.В.] на книгу Стрельбицкого И. "Летопись Одесской духовной семинарии (1838-1885): К материалам для истории семинарии". – Ч. 1. – Одесса, 1913. – 362 с. + XXV с. // Известия Одесского библиографического общества при Императорском Новороссийском университете. – Одесса: Тип. Н.Лемберга. – 1916. – Т. 5. – Вып. 1-2. – С. 43-46.
10. Михневич И.Г. Исторический взгляд на учебные заведения Новороссийского края и Бессарабии. – Одесса, 1843. – 50 с.; Одесса, 1794-1894: К столетию города. – Вып. 1. – Одесса: Тип. А.Шульце, 1894. – 836 с. + 11с.
11. Преосвященный Иннокентий Борисов и Херсонская ныне Одесская духовная семинария // Прибавление к ХЕВ – 1907. – № 10. – С. 319-325.; N. Преосвященный Порфирий Успенский, первый Ректор Одесской Духовной Семинарии. (К 75-летию Одесской Духовной Семинарии) // Там само. – 1914. – № 4. – С. 90-95; № 5. – С. 122-131; № 6. – С. 159-164.; Яковлев В.А. Епископ Порфирий (Успенский). [Некролог] // Записки Одесского общества истории и древностей (далее ЗООИД). – 1886. – Т. 14. – С. 800-803.; Известия и заметки // Прибавления к ХЕВ. – 1885. – № 9. – С. 342-344; Карвовский М. Смотрители Херсонского Духовного Училища и их Помощники // Прибавление к ХЕВ. – 1916. – № 8-9. – С. 194-195.
12. 50-летний юбилей Одесской духовной семинарии // Одесский вестник. – 1888. – 3 октября. – С. 2.; За 75 лет // Одесский листок. – 1913. – 3 октября. – С. 2.
13. Барсов Н. Тридцатилетие деятельности Одесского Болгарского настоятельства (1854-1884): Материалы для истории освобождения Болгарии. – Одесса: Тип. штаба округа, 1895. – 74 с.
14. Петровский С. Семь Херсонских архиепископов. Биографии с приложением портретов, выполненных фототипией. – Одесса: Тип. Е.И.Фесенко, 1894. – 184 с.
15. Серафимов С. Воспоминания о преосвященном Гавриле, первом (в Одессе) архиепископе Херсонском и Таврическом. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1859. – 84 с., [4] с.; Серафимов С. Воспоминания о пастырских путешествиях преосвящ. Гавриила, арх. Ектеринославского, Херсонского и Таврического (впоследствии Тверского)… // Прибавление к ХЕВ. – 1861. – № 22. – С. 336-346; Серафимов С. Гавриил, архиепископ Екатеринославский, Херсонский й Таврический // ЗООИД. – 1863. – Т. 5. – С. 919-953; Сборник Гавриила, архиепископа Херсонского // ЗООИД. – 1867. – Т. 6. – С. 305-320.; Серафимов С. Историческое описание Херсонского Успенского собора. Посещение Успенского собора архиепископом Херсонским // Прибавление к ХЕВ. – 1881. – № 15. – С. 391-392; Серафимов С. Материалы для истории Херсонской епархии со времени учреждения ее в 1837 году до нашего времени // Прибавление к ХЕВ. – 1883. – № 3. – С. 69-73; № 4. – С. 91-101.; Мацеевич Л. Памяти Высокопреосвященного Гавриила Розанова, первого Архиепископа Херсонского и Таврического в Одессе. (По поводу 50-летия со дня его кончины) // Прибавление к ХЕВ. – 1908. – № 18. – С. 450-454, № 19. – С. 471-478.
16. Мурзакевич Н. Сведения о некоторых православных монастырях епархии Херсонской и Кишиневской // ЗООИД. – 1848. – Т. 2. – Отд. 1. – С. 302-309.; Мурзакевич Н. Епархиальные архиереи Новороссийского края. – Одесса: Тип. Алексомати, 1874. – 6 с.; Мурзакевич Н. Материалы для истории Новороссийской иерархии // ЗООИД. – 1875. – Т. 9. – С. 283-296.; Мурзакевич Н. Епархиальные архиереи Новороссийского края // ЗООИД. – 1875. – Т. 9. – С. 297-302.
17. Барсов Н.И. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического. Вып.1. – СПб.: Тип. Ф.Елеонского, 1884. – 150 с.; Барсов Н.И. Архиепископ Иннокентий по новым материалам для его биографии. – СПб.: Тип. Ф.Елеонского и К°, 1884. – 45 с.; Буткевич Т. Иннокентий Борисов, бывший архиепископ Херсонский. – СПб.: Изд. книгопродавца И.Л.Тулузова, 1887. – 420 с.; Архиепископ Иннокентий. К столетию со дня его рождения // Одесский листок. – 1900. – 14 декабря. – С. 2; Приближающееся столетие со дня рождения в Бозе почившего Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического // Прибавление к ХЕВ. – 1900. – № 12. – С. 385-404; Св. Петровский С. Иннокентий, архиепископ Херсоно-Таврический. – Одесса: "Экономическая" типография и литография, 1901. – 46 с.; Доклад прот. Петровского С.В. "Некоторые исправления и дополнения к послужному списку Иннокентия, архиепископа Херсоно-Таврического" // ЗООИД. – Одесса, 1901. – Т. 23. – С. 142-144.; Левитский Н. Высокопреосвященный Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический, как государственный деятель и благородный человек // Душеполезное чтение. – 1904. – Ноябрь. – С. 454-477.
18. Лебединцев А.Г. Материалы для биографии

преосвященного Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического // Прибавление к ХЕВ. – 1861. – № 11. – С. 177-194; Востоков Н.М. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический (1800-1857) // Русская старина. – 1879. – Т. 24. – С. 651-708; Маркевич А. Несколько слов о деятельности в Тавриде Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического. – Симферополь: Тип. Таврического губернского правления, 1901. – 28 с.

19. Яковлев В.А. Протоиерей Серафим Антонович Серафимов // ЗООИД. – Т. 14. – Отд. 3. – 1886. – С. 804-806; Прот. А.Лебединцев. – Одесса: Тип. П.Францова, 1898. – 18 с.; Протоиерей Арсений Лебединцев // Одесский листок. – 1898. – 21 февраля (5 марта). – С. 2. Некролог.; Кочубинский А. А. На память о д.ч.о. Протоиерее Арсении Гавриловиче Лебединцеве // ЗООИД. – 1900. – Т. 22. – С. 65-76.; Протоиерей П.П.Еланский. [Некролог] // Николаевская газета. – 1906. – 18 мая. – С. 3.
20. Гордиевский И. Прот. А. Лебединцев. – Одесса: Тип. П.Францова, 1898. – 18 с.; Прот. Петровский С. К 10-летию смерти кафедрального прот. Арсения Гавриловича Лебединцева. Биографический очерк с приложениями, составленными на основании новых документов. – Одесса: Тип. Е.И.Фесенко, 1908. – 42 с.
21. Проф. Кудрявцев А. Исторический очерк христианской благотворительности: Лекции. – Одесса: Тип. “Новороссийского телеграфа”, 1883. – 34 с.; Його ж. Исторический очерк христианской благотворительности: Лекции // Новороссийский телеграф. – 1883. – 23 апреля. – С. 1-2; 24 апреля. – С. 1; 27 апреля. – С. 1; 28 апреля. – С. 2; 1 мая. – С. 3.
22. Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу. – К.: Веселка, 1991. – 46 с.; Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні // Духовна Україна: Збірка творів. – К.: Либідь, 1994. – 560 с.;

Надійшла до редколегії 04.10.2004 р.